

4. SPECIFIKA VÝZKUMU DĚJIN 20. STOLETÍ (SOUDOBYCH DĚJIN)

Když britský historik Eric Hobsbawm (1917–2012) publikoval v roce 1994 knihu *Věk extrémů*, byla mnohými považována nejen za autorovo mistrovské dílo, ale za mistrovskou interpretaci 20. století vůbec. Hobsbawmovo 20. století bylo „krátkým 20. stoletím“, neboť ani zdaleka nepokrývalo celé století, ale odehrávalo se mezi počátkem první světové války a rozpadem Sovětského svazu v roce 1991. Hobsbawm touto knihou navázal na svou trilogii o „dlouhém 19. století“, které rozdělil do věku revoluce, věku kapitálu a věku imperialismu, vrcholícím v první světové válce. V „dlouhém 19. století“, vymezeném léty 1789–1914, se Hobsbawm snažil v marxistickém konceptu popsat příběh proměny společnosti aristokratické v historicky nový typ společnosti „buržoazní“. Tento příběh probíhá pod tlakem a ve znamení triumfu kapitalistické ekonomiky, zrozené v závěru 18. století v průmyslové revoluci v Británii a politické revoluci ve Francii a rozšiřující se během 19. století až do vzdálených koutů Evropou kolonizovaného světa.

Přirozeně, že „krátké 20. století“ následuje po tomto „dlouhém 19. století“. Má však úplně odlišný charakter, protože „buržoazní“ společnost se nejprve ocitla ve zlomové krizi a nakonec úplně zanikla. Hobsbawm tak 20. století interpretoval jako epochu formování globálního kapitalismu a hledání nové společnosti na troskách společnosti buržoazní ve velkém střetu mezi liberálním kapitalismem a komunismem. Období mezi rokem 1914 a rokem 1991 rozdělil do tří celků, z nichž počátečnímu a závěrečnému dominují léta krize, přerušená nedlouhou prosperitou v epoše prostřední. Krátké 20. století začíná třicetiletým katastrofickým obdobím zhroucení společnosti politického a ekonomického liberalismu ve dvou světových válkách a velké hospodářské krizi, jež zplodily extrémní fašismu a bolševického komunismu jako důsledky hledání nové a alternativní společnosti. Liberální demokracie přežila věk katastrof paradoxně jen díky „bizarní“ kooperaci západních demokracií s komunistickým režimem SSSR. Po roce 1945 ale následovalo „zlaté období“ pětadvaceti až třiceti let mimořádné prosperity a sociální proměny evropské společnosti. Růst evropského blahobytu se odvíjel na pozadí vzájemné politické, vojenské, hospodářské a především ideologické konkurence

mezi západním liberálnědemokratickým, kapitalistickým světem a východním světem socialistického experimentu států komunistické ideologie. Navzdory hrozbě nukleární války a přes dekolonizaci, v níž se zhroutily otřesené zbytky impérií 19. století, se kapitalismus společně se západoevropskou prosperitou dále šířil a proměňoval celý svět. Ale i toto období prosperity podle Hobsbawma končí v nové hospodářské krizi počátku 70. let 20. století. Poslední část „krátkého století“ je proto érou nové nejistoty, jež je pro mnoho oblastí světa érou politického chaosu a krize (například v Africe nebo krize „reálně existujícího socialismu“ ve východní Evropě). Se zhroucením komunistického experimentu se dějiny 20. století uzavírají. To, co podle Hobsbawma přijde, povede vývoj globalizované lidské společnosti k nové, neznámé, avšak ne nutně apokalyptické nebo dokonce bez-dějinné budoucnosti.

V této koncepci a zvláště v jejím závěru se odráží i Hobsbawmova odpověď jiné slavné tezi z počátku 90. let 20. století – tezi o konci dějin. Tato teze byla dějinně filosofickou prognózou amerického politologa Francise Fukuyamy, který v euforii po zhroucení sovětských režimů a ekonomik východního bloku s úlevou naznačoval, že dějiny jako zápas ideologií skončily, protože ze střetů jako jediná vítězná ideologie vyšla natrvalo ideologie západního liberalismu. S tím marxistický historik Hobsbawm pochopitelně nemohl souhlasit. Podle Hobsbawmových kritiků se v koncepci „krátkého 20. století“ ale nejvíce odráží právě autorova biografie poučeného a osvíceného britského marxisty, dlouhá léta aktivního člena Britské komunistické strany, který již v mládí spojil dějiny 20. století s epochou uskutečňování socialistické společnosti. Jeho příběh 20. století tedy – zdá se – ani nemohl být jiný než příběh vzestupu a pádu jednoho komunistického experimentu. Nakonec autor si byl sám dobře vědom, že psát dějiny, které člověk žil a od nichž nemůže mít větší odstup, je problematické. V úvodu své slavné knihy přiznával, že jeho interpretace není a nemohla být výsledkem přemýšlení nestranného učenice, ale naopak participujícího pozorovatele a mnohdy i aktivního účastníka událostí, který až do rozpadu SSSR věřil v reformu „reálního socialismu“ a v možnost uskutečnění ideálu lepší – socialistické – společnosti.

Periodizace

Jakkoliv lze kriticky nesouhlasit s Hobsbawmovou marxistickou dějinnou filosofií, je třeba přiznat, že členění moderních dějin na „dlouhé 19. století“ a „krátké 20. století“ získalo na jisté oblibě i v kruzích nemarxistických historiků moderních dějin. Zvláště pojem „dlouhého 19. století“ se poměrně prosadil a obecně přijímaná je také představa,

že dějiny 20. století začínají až s počátkem první světové války. Nestalo se tak však zásluhou Hobsbawmovou. Hobsbawm navazoval na starší interpretace. Pokud se totiž 20. století pokoušíme uchopit jako zvláštní epochu, brzy zjistíme, že rok 1900 není rozhodně rokem, který by vyhovoval jako historický mezník v chronologii moderních dějin. V určité perspektivě musíme zajít mnohem hlouběji do minulosti, když budeme hledat kořeny významných jevů a událostí 20. století. Německý historik Karl Dietrich Bracher chtěl třeba popsat 20. století jako dějiny politických ideologií a nezbylo mu než sestoupit až do 18. a raného 19. století. A britský historik Geoffrey Barraclough viděl z perspektivy 60. let 20. století počátek doby přechodu k nové epoše v době kolem roku 1890, kdy se prvně začaly ohlašovat vývojové tendence, jež se plně rozvinuly až po dlouhých letech krize, válek, vyhroceného imperialismu, revolucí, vzniku masové společnosti a marginalizací Evropy ve druhé polovině 20. století. Existuje pochopitelně mnoho letopočtů (1905, 1914, 1917, 1919, 1933, 1939, 1945, 1956, 1957, 1961, 1968, 1985, 1991), které by mohly sloužit jako význačné chronologické mezníky v periodizaci 20. století. Ale historikové se obvykle shodují na roku 1914 nebo ještě lépe na roku 1917 (rok prvního vystoupení USA z izolace a jejich vstup do války, rok ruské bolševické revoluce) jako letech, které stojí na konci jedné a počátku nové fáze moderních dějin.

Válečný konflikt dosud nevídaných rozměrů, kterým byla první světová válka, je vůbec považován za základní mezník mezi 19. a 20. stoletím. Velká válka, jak je první světová válka obvykle označována v anglosaském prostředí, se někdy interpretuje dokonce jako „základní katastrofa“ nebo „prakatastrofa“ celého století. Právě během ní byl rozbit stávající politický a v mnohém ohledu i hospodářský, sociální a kulturní řád evropských společností a tradičních světových velmocí. Na obzoru se objevily Spojené státy americké a Sovětský svaz jako mocnosti, jež měly určovat budoucí světový řád. Od této „prakatastrofy“ se tedy odvíjí vše, co se v řetězové souvislosti v Evropě i ve světě poté odehrávalo po celý zbytek století.

Niall Ferguson považuje dokonce válku obecně za charakteristický rys 20. století. Dokládá to nejen oběma světovými válkami, ale i válečnými konflikty různého charakteru, které se téměř každý rok, zvláště mezi lety 1904 až 1953, odehrávaly na různých místech světa. Nejednalo se přitom pouze o tradiční válečné konflikty mezi státy. Ferguson započítává do svého konceptu také války občanské, genocidní, a dokonce „policidní“. Tímto neologismem označuje nový typ války, která je vedena vládami zemí proti svým vlastním obyvatelům, např. mladotureckým režimem za první světové války, sovětským režimem od 20. do 50. let, německým nacionálněsocialistickým režimem v letech 1933–1945, který v racionalizovaném, průmyslovém vraždění hrůzného systému vyhlazovacích koncentračních táborů usiloval o genocidu evropských Židů a dalších

národů (viz šoa neboli holokaust), nebo Pol Potem v revoluční tyranii v Kambodži v 70. letech 20. století. „*Sto let po roce 1900 je bezpochyby tím nejkrvavějším stoletím moderních dějin, v absolutních číslech mnohem násilnějším než kterákoli předchozí epocha.*“ (Ferguson, Niall: *Válka světa. Dějiny věku nenávisti*. Praha 2008, s. 12.) Není proto divu, že Ferguson svou nedávno vydanou interpretaci 20. století označil za „válku světa“ a 20. století za „dějiny věku nenávisti“.

Světová válka nicméně nevyvolala v život pouze bolševický státní a společenský systém, ale umožnila vznik také novému typu politických hnutí a státních režimů založených na fašistické a nacionálněsocialistické ideologii. Jejich revoluční, násilnická a současně modernistická dynamika je stejně jako široká popularita v pauperizované italské a německé masové společnosti, znejistěné pádem zavedených předválečných vládců, hodnot a státních režimů, sblížovala s úhlavními ideologickými „nepřáteli“, komunistickými systémy. Úvahy nad jejich důležitostí pro historický vývoj daly vzniknout teorii totalitarismu i teorii „světové občanské války“, které výrazným způsobem ovlivnily interpretace celého 20. století. Obě teorie stojí do značné míry ve vzájemném protikladu, a to především proto, že každá na mesianistické režimy a ideologie fašismu, nacismu a komunismu nahlíží z jiného úhlu. Teorie totalitarismu staví na strukturní shodě politických režimů bolševického, fašistického a nacionálněsocialistického charakteru (jediná masová strana v čele s vůdcem, jediná mesianistická ideologie, úplná kontrola prostředků masové komunikace, absolutní kontrola všech ozbrojených a policejních složek státu, včetně vlastních stranických paramilitárních jednotek, rozsáhlý systém fyzického a psychologického násilí a teroru, centrální a plánované řízení ekonomiky). Teorie vyrostla z liberální kritiky evropských diktátorských režimů 30.–50. let 20. století v pracích H. Arendtové, R. Arona, C. J. Friedricha, Z. Brzezinského ad. Protože však i „totalitární“ systémy procházely historickou proměnou, s níž teorie totalitarismu nedokáže příliš dobře pracovat, považují se za nejčistší podobu totalitarismu především nejvypjatější fáze těchto diktátorských režimů – hitlerovské Německo a stalinistický Sovětský svaz. Teorie totalitarismu ale naprosto odhlíží od obsahu konkrétní ideologie, od odlišnosti politických cílů, a jak již bylo řečeno, obtížně se vyrovnává s dynamickým vývojem uvnitř těchto diktátorských režimů. V posledních letech se také ocitla pod silnou kritikou nejmladší badatelské generace. V konfrontaci s důkladným studiem archivních pramenů se mnohdy jeví jako nepřiměřeně schematická, ba dokonce přímo odtržená od konkrétních historických reálií. Naopak teorie světové nebo evropské občanské války (E. Nolte) staví do popředí ideologické prvky těchto systémů, když světové dějiny 20. století interpretuje jako velký ideologický střet liberalismu, komunismu a fašismu (resp. nacismu). Na druhou stranu se jí ale nedaří se vypořádat s obdobími ideologicky

sporné vzájemné kooperace (1939–1941 pakt Hitlera se Stalinem, 1941–1945 Velká aliance SSSR a západních demokracií).

Jedna z výkladových linií koncepce „krátkého století“ pod tímto vlivem pojímala dějiny 20. století jako střet států a ideologií liberálnědemokratických a komunistických. Ani to pochopitelně nebyla nová myšlenka. Podobné úvahy nalezneme třeba už u zmiňovaného K. B. Brachera v knize *Krise Evropy* z roku 1976. Po roce 1989 se „ideologický“ výklad široce rozšířil jako jakási „výkladová osa“ nebo „souřadnice“ dějin 20. století, která minulá století popisují jako „globální zápas mezi demokraciemi a totalitními režimy“.

Středoevropští historikové jsou velmi ovlivněni evropským „dramatem“ let 1914–1945, jež „dodává mnohému, co o nich bylo napsáno, zvláštní příděch“. A pozornost vůči tomuto „dramatu“ bez ohledu na chronologii osvětluje výklad o letech a událostech, které období rámované roky 1914 a 1945 předcházely a nebo po nich následovaly. (Vinen, Richard: *Evropa dvacátého století*. Praha 2007, s. 16.) Odhlédneme-li ale od dějiště kontinentální Evropy, nabízí se nám jako nosná „výkladová osa“ obecných dějin 20. století spíše proces dekolonizace a nacionální emancipace kolonizovaného mimoevropského světa. Jak Bracher v *Krizi Evropy*, tak Hobsbawm ve *Věků extrémů* naznačují současně i druhou událostní „souřadnici“ 20. století: proces dekolonizace a emancipace Asie a Afriky na evropské nadvládě. Nikoliv tedy komunismus, ale spíše stále dlouhotrvající životnost ideologie nacionalismu a národního státu představuje základní vývojovou linii dějin posledního století, zvláště v oblastech upadajících a rozpadajících se evropských nadnárodních říší a světových koloniálních impérií. Z anglosaského pohledu je proces dekolonizace světa a idea přenášení mocenského centra světové politiky (*translatio imperii*) z hlediska středně dlouhého trvání důležitější než studená válka, velký střet dvou ideologických bloků, který výkladu obecných dějin dominuje v historických knihách a učebnicích dějepisu druhé poloviny 20. století na obou stranách bipolárně rozděleného světa. Konflikt mezi Východem a Západem je zvláště ve Spojených státech amerických vnímán spíše jako faktor, který vyvolal a urychlil dekolonizaci a současně globalizaci světa. Dá se proto očekávat, že s tím, jak se vzdalujeme od konce studené války, bude v interpretacích obecných dějin 20. století klesat důležitost zápasu západních demokracií a totalitárních systémů.

S narůstající vzdáleností od událostí 20. století lze také očekávat odklon od primátu politických dějin a příklon ke kulturním a sociálním analýzám 20. století. Již dnes nelze pominout historický význam kulturního a mentálního přelomu, který s sebou přinesla „zlatá šedesátá léta“, naplněná optimismem úspěchů technologického a vědeckého vývoje (transplantace srdce, let člověka do kosmu a přistání na Měsíci), boomem masové zábavní kultury, fenoménem rokenrolu, Beatles, ale i nespoutaných beatníků, květinových dětí, drog, volné lásky a psychedelických a náboženských experimentů, která v roce

1968 vyústila do politické a celkově životní revolty mladé generace proti stávajícímu establishmentu a vzdálený ohlas našla třeba v ekologickém hnutí následujících let.

Typické znaky soudobých dějin

Nejasnost a nejistota kolem obecné interpretace dějin nedávné minulosti souvisí s charakteristickým rysem „soudobých dějin“ (něm. Zeitgeschichte, ang. contemporary history, fr. Histoire Contemporaine). Soudobými dějinami si historikové zvykli označovat dějiny minulosti, u nichž nelze rozlišit žádný zřetelný mezník na jejich konci, protože dění plynule přechází do otevřené přítomnosti. Zatímco historik starších epoch svá témata může přesně chronologicky vymezit a zkoumá je z dostatečného odstupu desítek let a staletí, historik soudobých dějin takovou perspektivu nemá a nemůže mít. Soudobé dějiny jsou ze své podstaty neukončené a historik je současně pozorovatelem i aktérem dějin, neboť sám žije uprostřed historických procesů a nikdy opravdu neví, kterým směrem se další vývoj bude ubírat a nakolik se bude vyvíjet v souladu s jím zastávanými hodnotami a osobními názory.

Úzká provázanost soudobých dějin se současností vytlačila v 19. století dokonce tuto historickou disciplínu na samý okraj právě se formující a profesionalizující historické vědy, která proklamovala přísnou nezávislost na jiných než vědeckých zájmech a zakládala si na vědecké objektivitě kritickofilologické metody. Zatímco od antických praotců dějepisectví Herodota a Thukydidova sepisovali historikové často dějiny nedávných válek, prožitých katastrof a panování soudobých vládců, distancovala se vědecká historie od soudobých dějin jako od nevědecké, politickopropagandistické publicistiky. Nic na tom neměnil fakt, že mnozí univerzitní profesori, píšící jinak „seriózní“ vědecké práce o Karlu Velikém, reformaci nebo třicetileté válce, nezřídka ve svých univerzitních přednáškách nebo publicistice zabrousili i do oblasti nedávné minulosti. Ještě v první polovině 20. století převládaly při psaní dějin nedávné minulosti především politické a apologetické tendence. Na příklad ve Východním Německu získaly soudobé dějiny velký vliv a prostor jako nástroj vyrovnávání se s válečnou porážkou a Versaillskou mírovou smlouvou. V podobě zkoumání tzv. otázky „válečné viny“ byly tak soudobé dějiny více výrazem ublíženého německví a rozvířených protizápadních nálad německé společnosti než úsilím o kritické studium posledních let druhého císařství. V prvorepublikovém Československu se naopak pěstovaly soudobé dějiny hlavně jako oslavné dějiny československé národní revoluce a vítězného boje za samostatné Československo.

Zásadní odklon od tohoto apologetického a legitimizačního přístupu soudobých

historiků se odehrál v Německu až pod vlivem otřesu, který způsobila druhá světová válka, německá porážka a odhalená zločinná zrudnost nacionálněsocialistického režimu. Tradiční německé konzervativní dějepisectví, které bylo orientováno na stát a velmocenské ambice Německa, se ale zdiskreditovalo podílem na legitimizaci hitlerovského režimu a neschopností kriticky se s ním vyrovnat. Hrozivá odhalení z bezprecedentních Norimberských procesů a obecná touha veřejnosti odhalit svůdnou podstatu nacionálněsocialistického systému, podpořená také okupačními úřady usilujícími odpoutat německou společnost od antidemokratických resentimentů minulosti, vedla k intenzivnímu kritickému studiu nacionálněsocialistické diktatury. Příznivá společenská atmosféra umožnila soudobým dějinám postavit se na roveň kritického vědeckého dějepisectví. Archivy úřadů výmarské republiky a institucí Třetí říše byly otevřeny bez ohledu na zákonnou ochrannou lhůtu. Tím padla první metodologická námitka proti vědeckosti soudobého dějepisectví. I historikové soudobých dějin mohli konečně pracovat tradičními historickými postupy. Neexistující nebo minimální distance od zkoumané doby totiž opravdu nemile ovlivňuje dostupnost archivních písemných pramenů, které jsou pro historiky starších epoch samozřejmým a základním zřídlem informací. Historik soudobých dějin musí za normálních okolností počítat se zákonnou lhůtou třiceti let, během nichž nejsou archivní prameny z důvodu ochrany citlivých dat k dispozici badatelské veřejnosti. Pád diktátorských režimů situaci změnil. Vítězné demokratické revoluce na přelomu 80. a 90. let 20. století otevřely státní a stranické archivy v mnoha zemích bez ohledu na třicetiletou lhůtu. Nejen v Německu se tak mohli historikové vyrovnávat s dějinami nedávných let. Avšak množství dochovaného archivního materiálu z nedávné minulosti dosahuje mnohdy až neuvěřitelného rozsahu. Často i u poměrně jednoduchého tématu přesahuje množství dochovaného materiálu možnosti jedince prostudovat všechny dokumenty v úplnosti. Problémem soudobých dějin se pak stává i badatelská strategie, jak kvalifikovaně zvládnout a vyhodnotit velkou masu pramenného materiálu.

Časová blízkost k událostem má však i svou kladnou stránku, která umožnila historikům soudobých dějin vypracovat vlastní specifické postupy. Na rozdíl od historiků starších dějin mají výjimečnou možnost promlouvat s přímými aktéry či svědky minulé doby a událostí, a této možnosti také hojně využívají pomocí tzv. metody orální historie.

Nosnou definici soudobých dějin pak podal Hans Rothfels (1891–1976) v roce 1955 v článku „Soudobé dějiny jako úkol“ („Zeitgeschichte als Aufgabe“). Soudobé dějiny jsou podle této definice takové dějiny, které historik sám prožil a jejichž událostí byl sám součástí. Jsou to dějiny „jedné generace současníků“ a doba, kterou historik zkoumá, je

tedy epochou „dějin spolužijících“ (Epoche der Mitlebenden). Jejich hlavním cílem je kriticky se „vyrovnat“ a „vyrovnávat“ s nedávnou minulostí, nikoliv adorovat výsledek minulosti jako cosi nutného a dobrého. Ale protože generace stárnou a starší generace jsou nahrazovány mladšími, je přirozené, že se takto uchopené soudobé dějiny neustále posouvají v čase. V samotném Německu tak lze podle této definice sledovat již tři generace historiků soudobých dějin (první generace studovala nacismus a jeho vzestup, druhá generace se věnuje dějinám Spolkové republiky Německo v 50. a 60. letech, třetí generace zkoumá dějiny NDR od jejího vzniku až k zániku a opětovnému sjednocení Německa). V českém prostředí je možné hledat kritické průkopníky soudobých dějin již v 50. a 60. letech 20. století, kdy se ve světlech i stínech komunistické antifašistické propagandy vyrovnávali s dobou okupace a kolaborace. V současné době dominuje generace soudobých historiků, která obor v Česku po roce 1989 konstituovala a která se zabývá převážně komunistickým režimem a jeho pádem. Ale na obzoru se jistě brzy objeví nejmladší generace historiků, kteří obrátí kritickou pozornost také do postkomunistického období.

Prameny

Za dvě nejdůležitější specifika pramenů pro dějiny 20. století je obvykle považováno z jedné strany zúžení standardní pramenné základny archivním zákonem a zákonem o ochraně osobních údajů, z druhé strany možnost využití pamětníků a pamětnic jako svědků minulých událostí. V jiných ohledech je pramenná základna dějin 20. století dosti podobná století předchozímu, přičemž ovšem musíme vzít v potaz jisté, a často nikoliv nevýznamné proměny žurnalistiky, fotografie a samozřejmě obrovský boom filmu ve všech jeho podobách. Rozvoj nových, nepísemných forem komunikace (rádia, telefonu) nicméně významně ovlivnil výpovědní limity písemných pramenů. Řada sdělení, včetně klíčových rozhodnutí, se mohla odehrát a odehrála telefonicky mimo písemný záznam. Držitelé moci ve 20. století rádi využívali telefonu k předávání zásadních rozhodnutí, a to nejen z důvodu operativnosti tohoto způsobu komunikace. Patrně ještě větší roli hrála, zvláště v totalitárních režimech, obava z pozdějších zneužití písemných rozhodnutí mocenskými konkurenty. Prameny vzniklé v prostředí totalitárních režimů vůbec kladou specifické nároky na způsob jejich čtení a kritiky. Výzkum „totality“ byl vlastně základajícím impulzem studia soudobých dějin ve středoevropském pojetí. Výpovědní hodnotu pramenů zde limitují fenomény jako propaganda, cenzura, autocenzura, formalizace, obsahové vyprazdňování a deformace jazyka.

Archivní zákon č. 499/2004 Sb. ve znění pozdějších předpisů paušálně zpřístupňuje pro studium ve veřejné archivní síti archiválie mladší třiceti let. Tj. původce těchto spisů je ve svých spisovných ještě před uplynutím zmíněné lhůty a ještě před předáním písemností do veřejné archivní sítě teoreticky může badateli poskytnout, v praxi se tak děje zřídka. Aktuální trend v oblasti nakládání s úředními spisy ukazuje např. instrukce Ministerstva spravedlnosti z 4. 2. 2013, kterou bylo stanoveno pro některé druhy soudních spisů období pro předání do veřejné archivní sítě až na padesát či dokonce sedmdesát pět let, což se ovšem týká spisů vzniklých po datu vydání instrukce. Méně významné soudní spisy jsou zpřístupněny po 10–20 letech, naopak některé spisy notářských kanceláří se do veřejné archivní sítě předávají až po sto letech. Eminentně politickým spisům byla archivními předpisy udělena výjimka pro jejich zpřístupnění, která se týká např. silových složek komunistického režimu, justice s vazbou k politickým kauzám, spisů politických stran a složek Národní fronty, podobně se postupuje v případě protektorátní a nacistické správy.

Dalšími předpisy, které patrně ještě více komplikují práci badatele nad dějinami 20. století, je existence zákona č. 101/2000 Sb. o ochraně osobních údajů. České archivy tento předpis obvykle interpretují tak, že badateli zpřístupní veškeré materiály vzniklé po roce 1910, v nichž se objevují tzv. citlivé osobní údaje. Vychází se z toho, že by dotčené osoby hypoteticky mohly být ještě naživu, a v takovém případě lze jejich soukromí chránit pouze tak, že si badatel opatří svolení všech osob dotčených údaji v archiválii. V naléhavých případech lze ještě uvažovat o variantě, že badatel obdrží ke studiu pouze kopii archiválie s anonymizovanými citlivými osobními údaji, např. u soudních spisů pouze text obžaloby a rozsudku. U rozsáhlejších spisů je však tato možnost spíše teoretická a velmi záleží na konkrétní dohodě s archiváři. Státy EU přistupují ke zveřejnění archiválií podobným způsobem, se striktnějšími předpisy se setkávají badatelé např. v Rusku.

Druhým specifickým pramenem k dějinám 20. století je možnost využít vzpomínek pamětníků, tedy osob, které byly svědky určité události, měly spojitost se zkoumaným tématem nebo žily v době, jejíž struktury, problémy, diskurzy apod. jsou předmětem výzkumu.

Tento pramen nám poskytuje individuální dimenzi zkoumaného problému. Základem je subjektivní (pamětníková) interpretace dobových událostí a jevů, jeho způsob „vidění světa“. Tedy to, jakým způsobem pamětník o daném problému hovoří, co považuje za důležité, čemu naopak nevěnuje pozornost, jak jednotlivé události/jevy hodnotí apod. Tento pramen můžeme využít jako jiný pohled na události/jevy, doplňující především písemné prameny institucionální povahy, či jako jádro výzkumu věnovaného zkoumání dobových reflexí, mentalit, kolektivní paměti apod. Na druhou stranu nemůžeme

od pamětníka, resp. jeho výpovědi čekat „objektivní“ informace, srovnávání sdělených informací s vybadanými informacemi stojí na okraji historikova zájmu. Také možnost kvantifikace či rozsáhlých zobecnění je při práci s tímto pramenem poměrně mizivá.

Pamětníkovu výpověď do značné míry ovlivňuje jeho paměť, a to ve dvojmí slova smyslu. Za prvé je nutné reflektovat osobní paměť, tedy to, co si pamětník pro budoucnost uchoval. Zde se můžeme často setkat s nepřesným časovým zařazením dějů, se záměnou jednotlivých na sebe navazujících událostí apod. Zároveň je také možné, že pamětník záměrně některé aspekty svého vyprávění nezmínil, „nepamatuje si“ na ně. Druhým typem paměti, který ovlivňuje výpověď, je kolektivní paměť. V nejobecnějším slova smyslu se jedná o události a myšlenky, které jsou pro společnost či určitou její část důležité a reprodukují se. Kolektivní paměť není komplexní, ale skládá se většinou z úzkého výběru událostí a idejí, který často slouží k vytváření společné identity. Ve společnosti existuje více kolektivních pamětí, každá sociální vrstva – národní, generační, genderová, „třídní“ apod. – má většinou vlastní, vzájemně mohou stát v opozici. Pamětník také často přijímá kolektivní paměť jako „samozřejmou“ a nereflktuje ji. V tomto kontextu je proto důležité zjistit, s jakou sociální vrstvou/skupinou pamětník cítí sounáležitost, s jakou se identifikuje. Pamětníkovu vyprávění o minulosti tak ovlivňuje i současnost, aktuální reflexe určitých událostí a idejí.

Pamětníkova osobnost specifickým způsobem ovlivňuje práci s metodou orální historie. V jejím rámci se pamětník stává narátorem, historik tazatelem. Pro úspěšný rozhovor je ideální navodit pocit důvěry mezi tazatelem a narátorem, podpořit autenticitu a otevřenost. Mizivé výsledky naopak přináší konfrontační styl vedení rozhovoru. Kritická práce s výpovědí narátora se dělí na dvě základní složky: analýzu a interpretaci. V analýze se nejčastěji zaměřujeme na formální a obsahovou stránku výpovědi. U formální stránky výpovědi sledujeme nejčastěji jazykové obraty užívané narátorem. Důležité je např. zjistit, zda a v jakých částech narátor při vyprávění používá singulár „já“ či plurál „my“ nebo „oni“. Tato zdánlivá drobnost vypovídá o míře ztotožnění se narátora s danou událostí či myšlenkou. Jistou vypovídací hodnotu má také užívání pasivu, např. „se udělalo“, „byl organizován“, kdy je distanc narátora největší. Mnohé nám může říci také terminologie, s níž narátor pracuje, např. zda tkví v komunistickém, liberálním, nacionálním „slovníku“. Při obsahové analýze sledujeme, jakým tématům se narátor při svém vyprávění věnoval, která naopak nechal stranou. Důležité je rovněž zjistit, jaký typ vysvětlení narátor nejčastěji/nejméně používal, zda např. preferoval argumenty ekonomické, politické, kulturní, sociální apod. Podoby obsahové a formální analýzy však mohou být širší a pestřejší.

Takto zanalyzovaný rozhovor či rozhovory se pak nabízí jako snadnější základ pro další fázi historikovy práce – interpretaci. Zde je na místě opět zdůraznit, že cílem je získat subjektivní pohled narátora, nikoli „objektivní“ informace, což by na druhou stranu ale tazatele nemělo výrazně limitovat v jeho interpretaci a neměl by se uchýlovat k pouhému „glosování“ narátorovy výpovědi. Tazatel se v této fázi pokouší vysvětlit smysl narátorova vyprávění jako celku i jeho jednotlivých částí. Může např. srovnávat konzistentnost jednotlivých částí výpovědi jednoho narátora či vybrané okruhy témat rozhovorů s více narátory. Zde tazatel plynule navazuje zejména na obsahovou analýzu rozhovoru. Zároveň při interpretaci může např. sledovat, co narátoři považují za správné v souvislosti s vlastním konáním, co je podle nich správné v souladu s jejich přesvědčením, co je správné „automaticky“ bez další reflexe apod.

K dalšímu čtení:

BALÍK, Stanislav – KUBÁT, Michal: *Teorie a praxe nedemokratických režimů*. Praha 2012.

DINER, Dan: *Porozumět dvacátému století*. Brno 2010.

FERGUSON, Niall: *Válka světa. Dějiny věku nenávisti*. Praha 2008.

HOBBSAWM, Eric: *Věk extrémů. Krátké dějiny dvacátého století 1914–1991*. Praha 1998.

SCHWARZ, Hans-Peter: *Otázky nad dvacátým stoletím*. Soudobé dějiny 9, 2002, s. 259–287.

SCHILD, Axel: *Zeitgeschichte*. In: Goertz, Hans-Jürgen (ed.): *Geschichte. Ein Grundkurs*. Hamburg 2007³, s. 370–382.

METZLER, Gabriele: *Einführung in das Studium der Zeitgeschichte*. Paderborn – Mnichov – Wien – Zürich 2004.

MÖLLER, Horst: *Was ist Zeitgeschichte*. In: Möller, Horst – Wengst, Udo (eds): *Einführung in die Zeitgeschichte*. München 2003, s. 13–51.

VINEN, Richard: *Evropa dvacátého století*. Praha 2007.

Úkoly k zamyšlení:

- 1) Zjistěte více o Francisi Fukuyamovi a jeho teorii „konce dějin“.
- 2) Provedte kritiku teorie totalitarismu a uveďte strukturní srovnání shod a rozdílů fašistického režimu v Itálii, nacistického v Německu a stalinistického v SSSR.
- 3) Vysvětlíte pořekadlo: *Očitý svědek je přirozeným nepřítelem historika*.